

Makale Bilgisi**Makale Geliş Tarihi:** 08.05.2021**Makale Kabul Tarihi:** 26.05.2021**İMPARATOR DOMITIANUS: KİŞİLİĞİ VE SUİKASTI**

Ömer Faruk ARICAN*

ÖZ

Titus Flavius Domitianus MS. 81-96 yılları arasında hüküm sürmüştür. Antik kaynakların geleneksel anlatısında bir tiran olarak bahsedilmiş ve yönetimi baskıcı ve yıkım dönemi olarak anlatılmıştır. Kaynakların olumsuz betimlemelerine karşın imparatorluk lehine birçok karar almıştır. Yönetiminin ilk yılları oldukça başarılı geçen Domitianus'un seleflerinin başarılarını kıskandığı ve onların gerisinde kalmamak için çabaladığı düşünülmektedir. Tasarladığı inşaat programıyla Roma'yı imparatorluk başkentinden dünya başkentine dönüştürmeye çalışmıştır. Ekonomide oldukça tutucu, vergilendirme de ise oldukça adil davranmaya çalışmıştır. Bir imparator olarak halkına rehberlik etmesi gerektiğini düşünerek halkın ahlak normlarını sürekli gözetim altında tutmuştur. Bürokrasi kademeleriyle yakından ilgilenmiş, kamu atamalarında eşitlikçi davranmış, çeşitli kanunlar çıkararak hukuksal düzenlemeler yapmıştır. Domitianus bazı Germen kavimlere karşı yaptığı seferlerde birtakım başarılar elde etmiş, imparatorluğun Kuzey ve Kuzey-Doğu sınırlarında düzenlemeler yaparak, savunma zinciri oluşturmuştur. Yönetimin son yıllarında meydana gelen baskıcı ve kanlı olaylar halkı bezdirmiş ve nihayetinde kendisine suikast düzenlenmiştir. Ölümüyle özgürlüğün yeniden tesis edilmesi ve "beş iyi imparator" un refah dönemi başlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Domitianus, Flavius, Roma, Suikast, Nerva.

* Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eski Çağ Tarihi Anabilim Dalı, omerfarukarican@munzur.edu.tr, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6120-3106>.

EMPIRE DOMITIANUS: PERSONALITY AND ASSASSINATION

ABSTRACT

Titus Flavius Domitianus ruled between 81-96 AD. He is mentioned as a tyrant in the traditional narrative of ancient sources, and his rule is described as a period of oppression and destruction. Despite the negative descriptions in the sources, many decisions were made in favor of the empire. It is thought that Domitianus, who had a great success in the first years of his rule, was jealous of the success of his predecessors and struggled not to fall behind them. Through the construction program he designed, he tried to transform Rome from an imperial capital to a world capital. It was very conservative in the economy and very meticulous in taxation. As an emperor, he believed that he should guide his people and kept the moral norms of the people under constant surveillance. He was closely interested in the levels of bureaucracy, behaved equally in public appointments, and made legal regulations by enacting various laws. Domitianus achieved some success in his campaigns against some Germanic tribes and formed a defense chain by making arrangements on the North and North-East borders of the empire. In the last years of the administration, oppressive and bloody events had done with the people and eventually he was assassinated. After his death, the period of reestablishment of freedom and the welfare of the “five good emperors” began.

Keywords: Domitianus, Flavius, Rome, Assassination, Nerva.

GİRİŞ

Roma imparatorlarının dokuzuncusu ve Flavius Hanedanlığı'nın son üyesi olan Domitianus yaklaşık olarak 15 yıl tahtta kalmıştır. Askeri ve siyasi kariyerinde büyük başarıları bulunmayan Domitianus, seleflerinin başarılarını geçebilmek için çaba sarf etmiştir. Gençlik yıllarında yaşadığı olumsuz olaylar mizacının değişmesine neden olmuştur. Domitianus döneminde yaşayan yazarlar baskıcı yönetiminden dolayı eserlerinde imparatoru sıklıkla olumsuz olarak betimlemişlerdir.

Domitianus dönemiyle ilgili bilgi edinebileceğimiz başlıca kaynak MS. 69-122 yıllarında yaşayan Gaius Suetonius Tranquillus'un *Vitae Duodecim Caesarum* adlı eseridir. Caesar'dan Domitianus'a kadar imparator biyografilerini inceleyen Suetonius'un eseri Flavius Hanedanlığı'nı incelemede oldukça değerlidir. MS. II. yüzyıl tarihçisi Cassius Dio (MS.155-235) Roma Tarihi'ni kaleme aldığı *Rhomaika* adlı eserinde Roma tarihinin yaklaşık 983 yılını kapsayan zaman dilimi içerisini yazmıştır. Seksen kitaptan oluşan eseri Roma tarihi hakkında detaylı bir bakış açısı sağlar ve bir kısmı parçalar halinde günümüze kadar ulaşmıştır. Eserin 65-67. kitapları Flavius Hanedanlığı'nın faaliyetlerini içerir. Gaius Cornelius Tacitus (MS. 56-120) kaleme aldığı *Annales* ve *Historiae* eserlerinin yanı sıra, Germen kavimlerinin

kökenini anlattığı *De Origine et Situ Germanorum* ve Britannia valiliği de yapmış kayınpederi Gnaeus Iulius Agricola'nın biyografisi niteliğindeki olan *De vita et moribus Iulii Agricolae* dönemin önemli kaynakları arasında yer alır. Tacitus genel hatlarıyla Flavius Hanedanlığı yönetimindeki Roma yaşamını kaleme almıştır. Dönemin diğer yazarlarına göre en büyük farkı eserlerinde Domitianus'u eleştirebilmiş olmasıdır.

Bunların dışında epigrafik kaynakların bir araya getirilmesi ile oluşturulan, Hermann Dessau tarafından derlenen *Inscriptiones Latinae Selectae* (=ILS) ve Berlin-Brandenburg Beşerî Bilimler akademisi tarafından derlenen *Corpus Inscriptionum Latinarum* (=CIL) Roma Tarihi açısından oldukça önemlidir. Roma'nın prosopografik çalışmalarının üç ciltte toparlandığı *Prosopographia Imperii Romani* (=PIR) MÖ.31'deki Actium Savaşı'ndan Diocletianus'un başa geçtiği MS. 284 yılını kapsar. İkinci cildi MS. I.yüzyıl Roma aile bağlantıları için oldukça önemlidir.

Flavius Ailesi

Titus Flavius Domitianus MS. 24 Ekim 51'de Claudius'un onbirinci hükümdarlık yılında doğmuştur. Suetonius'a göre babasının consul seçildiği yılın Kasım Kalendi'nden önceki dokuzuncu günde Quirinalis Tepesi'ndeki altıncı bölge olan *ad Malum Punicum*'da doğmuştur (Suet. Dom. 1.1). Titus Flavius Vespasianus (Vespasianus) ile Flavia Domitilla Maior'un en küçük oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Titus Flavius Vespasianus (Titus) abisidir. Ayrıca tarihi kayıtlarda Domitilla Minor isminde ablası olduğu da bilinmektedir (PIR².F 418; Jones, 1992:47).

Flavius ailesi (=gens Flavia) MÖ. I. yüzyılda meydana gelen Roma İç Savaşları'ndan (MÖ.49-45) büyük kazançlar elde ederek kısa sürede yükselmiştir. Domitianus'un büyük-büyükbabası Titus Flavius Petro, Pompeius'un ordusunda Caesar'a karşı görev almıştır. Mağlup orduda görev aldığı için askeri kariyeri bitmiş ve ticarete yönelmiştir (Suet. Vesp. 1.2).¹ Petro, ticari girişimleri sonucunda tanıştığı zengin Tertulla ile evlenmiştir.² Tertulla'nın parası ve Petro'nun ticari zekâsı yetenekli oğullarına geçmiştir. Oğul Titus Flavius Sabinus, *equites* statüsü ile Asia'da vergi tahsildarı olarak görev yapmış, ardından Helvetia'da (=İsviçre) *faenus exercuit* (=bankacılık) yaparak servetini genişletmiştir. Ayrıca Vespasia

¹ T. Flavius Petro'nun Pompeius'un Doğu Seferleri'ne (MÖ 67-63) centurion olarak katıldığı düşünülmektedir. MÖ. 48'deki Pharsalus Savaşı'nda mağlup olan tarafta hizmet vermiştir. Savaştan kaçmanın Roma toplumunda 'utanç duyulan bir davranış' olduğu düşünüldüğünde bu tarihten sonra askeri kariyerinin bittiği söylenebilir (Jones, 1992: 1-2).

² Tertulla'nın Etruria bölgesinden geldiği ve bölgede bir sahil şehri olan Cosa'da mülklerinin olduğu bilinmektedir (Suet. Vesp. 2.1).

Polla ile evlenerek tanınmış Vespasia ailesi ile Flavius ailesi arasında bir ittifak kurmuştur. İki ailenin ittifakı ileride oğulları Titus Flavius Sabinus ile Titus Flavius Vespasianus'un senatör sınıfına yükselebilmelerine neden olmuştur (Suet. Vesp. 1.2-3; Southern, 2013:2-3).³

Flavius ailesinin yükselişi ilerleyen yıllarda devam etmiştir. Vespasianus siyasi kariyerinde *Quaestor*, *Aedilis* ve *Praetor* makamlarında hızla yükselmiş ve Domitianus'un doğum yılı olan MS. 51'de ilk consullüğünü almıştır (Suet. Vesp. 2.3;5.3; Cass Dio. 59.12). Askeri kariyerine İmparator Claudius (MS. 41-54) döneminde başlamış ve Roma'nın Britannia seferlerinde ün kazanmıştır (Suet. Vesp. 4.1-2; Tac. Hist. 44.1; Tac. Agr. 13.2).⁴ İmparator Nero'nun (MS. 54-68) MS. 68'de ölümünden sonra Roma bir yıl süren iç savaş (MS. 68 - 69) ve kısa aralıklarla tahta geçen imparatorlar (Galba-Vitellius-Otho) görmüştür. Vespasianus'un bu savaştan galip ayrılmasıyla imparatorluk tarihinde ilk hanedan değişimi gerçekleşmiştir (Levick, 2016:75-88).

Titus Flavius Vespasianus (MS. 69 – 79) ile birlikte başlayan Flavius Hanesi'nin hükümdarlığı 27 yıl sürmüştür. Vespasianus iç savaşla harap olan Roma'nın yeniden inşasına yardım etmek ve ekonomiyi düzeltmek için girişimlerde bulunmuştur (Suet. Vesp. 9;14-19).⁵ Ayrıca Britannia'da Roma yayılımı devam etmiştir (Tac. Agr. 18; Levick, 2016:145). Halefi Titus (MS. 74-81) döneminde iyi huylu karakterinden ve MS. 79 yılında Vesuvius Yanardağı'nın patlaması ve ertesi yıl Roma'da meydana gelen iki büyük felaketi dindirmesinden dolayı Roma halkının sempatisini kazanmıştır (Suet. Tit.1;8-9).⁶ Kısa süren hükümdarlığından sonra yerine kardeşi Domitianus geçmiştir (Suet. Dom.2).⁷

³ Sabinus'un oğlu ve torunları Flavius Hanesi döneminde toplamda otuz dört defa consullük yapmışlardır (Buttrey, 1975: 26-34).

⁴ Vespasianus bu sefer sırasında *Legio II Augusta*'da legatus olarak hizmet vermiştir. Ayrıca İmparator Nero (MS. 54-68) döneminde MS. 63'te Africa eyaleti proconsullüğü yapmış ve Nero'nun MS.66 yılındaki Hellas (=Yunanistan) turunda ona eşlik etmiştir. Aynı yıl Iudaea eyaletinde Yahudilerin Roma İmparatorluğu'na ayaklanmasının bastırılması için Vespasianus görevlendirilmiştir. Bu sırada büyük oğlu Titus, siyasi ve askeri eğitimlerini tamamlamış ve ordunun bir lejyonunun kumandanlığı kendisine teslim edilmiştir (Suet. Vesp. 4.5; Cass Dio. 63.22.11.1; Ioseph. BI. 3.1.3).

⁵ Cladius'un tapınağını restore etti ve yanına Barış Tapınağı inşa ettirdi. Yapımına Nero döneminde başlanan devasa Apollo heykeli döneminde tamamlanmış ve Marcellus Tapınağı'na ithaf edilmiştir. Ayrıca Iudaea Kuşatması'ndan sonra Yahudi Tapınağı'nın ganimetlerinden elde edilen geliri kullanarak Colosseum inşasına başladı (Alföldy, 1995:195-226).

⁶ Titus, Nero döneminde giderek artan muhbirlerin varlığına kendi döneminde son vermiştir. Kendi döneminde hiçbir Senatus üyesini öldürmemiştir. Bir kişinin aynı suçtan farklı kanunlara göre yargılanmasını hukuka aykırı olduğunu görmüş ve suiistimallerin önlenmesi için mücadele etmiştir. Ayrıca yapımına Vespasianus zamanında başlanan Amphitheatrum Flavium'u (Colosseum) tamamlamıştır (Cass Dio. 66.19; 22-24; Suet. Tit. 7-8).

⁷ Domitianus tahta geçtiğinde imperium yetkisi ve Augustus unvanıyla birlikte tribunicia potestas, pontifex maximus ve pater patriae unvanlarını da almıştır (CIL 6.2060).

İmparator Domitianus

Vespasianus ve Titus hükümdarlığında, Flavius destekçisi olmayanlar önemli kamu görevlerinden dışlanmışlardır. Gerçek güç Flavius hiziplerinin elinde toplanmış ve Senatus zayıflatılmıştır. Titus, babasıyla etkili bir şekilde ortak imparator olarak hareket ettiği için, Vespasianus MS. 79'da öldüğünde Flavius politikasında herhangi bir değişiklik görülmemiştir. Titus, Domitianus'a ortak imparatorluk yetkisini kısa zamanda vereceğine dair güvence vermiş ancak ne *tribunus* ne de herhangi bir türden *imperium* yetkisi Titus'un kısa süren hükümdarlığı sırasında ona verilmiştir (Suet. Tit. 9.3). Titus'un sancılı geçen hükümdarlık yıllarından sonra Antik yazarlar imparatorun ölümünden dolayı Domitianus'u suçlamışlardır.⁸

Titus'un ani ölümünden sonra Praetor Muhafızları tarafından imparator ilan edilen Domitianus hoşgörüsüzlüğü ve bağınazlığı ile ön plana çıkmıştır. Otoriter doğası sebebiyle Senatus ile anlaşmazlık yaşamış ve yetkilerini büyük ölçüde kısıtlamıştır (Cass Dio. 66.26.3; 67.1-3; Plin. Ep. 8.14.5; Pan. 76.3).⁹ Üç Flavius imparatoru içinde Domitianus'un gençlik yılları büyük ölçüde babası Vespasianus ve ağabeyi Titus'un gölgesinde geçtiği görülmektedir. Domitianus gençlik yıllarında annesini ve kız kardeşini kaybetmişti, babası ve abisi ise kendinden uzakta Germania ve Iudaea lejyonlarında hizmet veriyorlardı (Waters, 1964:51-53). Iudaea İsyanı (MS.66-73) sırasında muhtemelen *Praefectus Urbanus* olan amcası Titus Flavius Sabinus tarafından himayesine alınmıştı (Tac. Hist. 3.75; Murison, 2003:149). Gençliğinde retorik ve edebiyat dersleri almış, çevresinde zarif, kısa ve öz konuşan bir kişi olarak tanınmıştı (Suet. Dom. 9.1; 12.3; 18.2; 20.1).¹⁰ Ancak ağabeyi Titus gibi *Magistrate* olarak yetiştirilmemişti. Askeri eğitim alıp almadığına dair kayıtlar bulunmamaktadır ancak Suetonius'a göre okçulukta oldukça maharetliydi (Suet. Dom. 19.1). Tacitus'a göre zamanını Palatinus'daki villada geçiriyordu (Tac. Hist. 4.2). Cassius Dio'ya göre ise zamanının çoğunu Alban Villa'sında geçiriyor ve deli taklidi yapıyordu (Cass Dio. 65.3-4).

MS. 69'daki İç Savaş'ta amcasının yanında Roma'da bulunan Domitianus çatışmaların merkezinde kalmış, amcası Vitellius'un adamları tarafından öldürülmüş, kendisi ise

⁸ Philostratus, Titus'un ani ölümünde kardeşi Domitianus'un parmağı olduğunu ima eder (Philostr. VA. 6.31-32). Suetonius ve Cassius Dio'da ise Domitianus'un kardeşini ölüme terk ettiği belirtilir (Suet. Tit. 9.3; Dom. 2.3) (Cass Dio. 66.26.4).

⁹ Senatus toplantılarına nadiren katılmış, yerine vekili olarak (*ab actis senatus*) adamlarını atamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Talbert, 1984: 311-315)

¹⁰ Tacitus, Domitianus'un konuşmalarını kısa ve öz olarak nitelendirirken aynı zamanda garip soruları cevaplama yeteneğine de dikkat çeker (Tac. Hist. 4.40). Plinius Maior *Historia Naturalis*'in giriş kısmında Titus'un şiir yazma yeteneğinin Domitianus kadar iyi olduğundan bahseder (Plin. NH. Praef.5).

Capitolium'a sığınarak kurtulmuştur.¹¹ Vespasianus MS. 68-69 yılı İç Savaşı'nda imparatorluğu kazanmıştır. Ağabeyi Titus ise birinci Iudaea İsyanı'nda askeri başarılarından dolayı şöhret kazanarak çok sayıda resmi görevler almış, Domitianus sadece ismen onurlandırılmıştır (Ioseph. BI. 7.5).¹² Ayrıca askeri başarılar kazanma hevesi de babası Vespasianus'un adamları tarafından engellenmiştir (Tac. Hist. 4.86; Birley, 1973: 179-190). MS. 70 yılında Vespasianus hanedan içi bir evlilikle Titus'un küçük kızı Iulia Flavia ile Domitianus'u evlendirmeye çalışmış ancak Domitianus, Gn. Domitius Corbulo'un kızı Domitia Longina'yı Lucius Aelius Lamia'dan boşatarak onunla evlenmiştir (PIR². D 181; Suet. Dom. 1.3; 22; Cass Dio. 66.3.4).

İmparator Domitianus babası ve kardeşinin hükümdarlıkları sırasında sürdürülen cumhuriyetçi tavırdan hızla uzaklaşmıştır. Devletin yönetim organlarını imparatorluk sarayına taşımış ve Senatus'u dışlamıştır (Cass Dio. 53.16; Wallace-Hadrill, 1989:81-84).¹³ Mutlak otoriteye sahip olan Domitianus, bir imparatorun halkın günlük yaşamının her alanını kapsadığını, Roma halkına kültürel ve ahlaki bir otorite olarak rehberlik etmesi gerektiğini savunmaktaydı. Bu yüzden Tiberius'un (MS. 14-37) yönetimini kendine referans olarak Augustus (MÖ. 27 – MS. 14) standartlarına yeniden ulaşmayı amaçlamıştır (Walker, 1976:20-21; Gsell, 1984:80-88). Ayrıca unutulmaya başlamış olan İmparator Kültü'nü de yeniden canlandırmıştır (Mart. 9.3.12).¹⁴

Hükümdarlığının ilk yılları başarılı geçmiştir. Bürokrasinin tüm kademeleriyle ilgilenmiş, çeşitli kanunlar çıkararak hukuksal düzenlemeler yapmıştır. Halkın yaşayışı üzerinde katı ahlak normları uygulamış ve vergilendirmede titizlikle hareket etmiştir (Suet. Dom.8.3).¹⁵ Her ne kadar Senatus'un önemi oldukça azaltılmış olsa da kamu görevlerinin dağıtımında selefleri Vespasianus ve Titus'un politikalarının aksine hane üyeleri çok az görev

¹¹ Domitianus'un sığındığı tapınağın Vitellius'un adamları tarafından ateşe verildiğini, geceyi tapınağın koruyucusuyla beraber geçirdiğini ve sabaha karşı Isis takipçisi kılığına girerek şehirden kaçmayı başardığını söylemiştir (Suet. Dom. 1.2). Tacitus ise Domitianus'un Capitol'un güney kısmına sığındığını ve geceyi babasının adamı Cornelius Primus ile saklanarak geçirdiğini belirtmiştir (Tac. Hist. 3.69-74). Bu olayın Domitianus'un karakterinde büyük değişimi başlattığı söylenebilir. Hem Suetonius hem de Cassius Dio karakterindeki bu değişime atıfta bulunur (Suet. Dom. 3.1;21.1) (Cass Dio. 65.9.5).

¹² Iudaea'dan zaferle dönen Titus, tribunus yetkisiyle onurlandırıldı. Senatus tarafından kendisine triumphus düzenleme yetkisi verildi. Vespasianus döneminde yedi defa consullük ve censorluk aldı. Praetorian Muhafızları'nın kumandanlığına getirildi. Domitianus'a ise Caesar veya Princeps Iuventutis gibi onursal unvanların yanında augur, pontifex, frater arvalis, magister frater arvalium ve sacerdos collegiorum omnium gibi görece daha düşük dini unvanlar verilmiştir. Babası ve kardeşi Titus dönemlerinde altı defa consullük (MS. 71, 73, 75, 76, 77 ve 79) yaptı ancak hiçbirinde tüm yıl görevde kalmadı. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Gallivan, 1981: 187-190.)

¹³ Ayrıca Domitianus döneminde imparatorluk saray kompleksinin gelişmeye başladığı görülmektedir (Jones, 1992: 23-26).

¹⁴ Selefî Titus ve yeğeni Iulia Flavia tanrılaştırılmıştır. Ayrıca Flavius Hanesi'ne ibadet için Quirinalis'te tapınak inşa ettirmiştir (Suet. Dom. 15.2; Cass. Dio. 67.4.6; Mart. 9.20.1; 9.34.2; Stat. Silv. 4.3.19).

¹⁵ Zinanın sürgünle cezalandırıldığı *Lex Iulia de Adulteriis Coercendis*'i de yenilemiştir (Thompson, 1984:473).

almıştır (Jones,1992:163-169). Ayrıca ekonomi alanında yaptığı düzenlemelerle de mali durumu iyileştirmeye çalışmıştır (Plin. Pan. 12.2; 20.4; Suet. Dom. 3.2.).¹⁶ Domitianus birçok imar faaliyetinde bulunmuştur. Yangında zarar gören kütüphaneleri restore etmek ve kitap tedarik etmek için Alexandria'daki büyük kütüphaneye yazıcılar göndermiştir. Yaklaşık elli bina onun döneminde yapılmış veya restore edilmiştir (ILS 1992; 3512; 4914; CIL 6.953; Suet. Dom. 4-5; 20.1; Plin, NH. 34.43; Mart. 1.5.1-2; Tac. Ann. 15.38; Cass Dio. 66.24.2; Eutr. 7.23).¹⁷

Domitianus'un hükümdarlığı zamanında gerçekleşen askeri seferler genellikle küçük çaplı ve savunma amaçlıdır (Birley,1974:17). En önemli askeri katkısı, imparatorluğu savunmak için Rhenus (=Ren Nehri) boyunca inşa edilen geniş bir yol, kale ve gözetleme kulesi ağını kapsayan Limes Germanicus'un geliştirilmesidir. Buna karşın Gallia'da Chatti'ye karşı ve Danube (=Tuna) sınırının ilerisinde Suebi, Sarmat ve Daclara karşı birkaç önemli savaş yapılmıştır (Frontin. Strat. 1.3.10; Epit. de Caes. 11.2; Mócsy, 2014:82-89).¹⁸ Savaşların sonucunda Domitianus MS. 83'te *Germanicus* unvanını almıştır. Ayrıca Augustus'un MÖ.12 yılında *provincia* olarak belirlenen Germania Magna'yı, MS.82-83 yılında Germania Inferior ve Germania Superior olarak iki ayrı eyalete bölmüştür (Martin, 1987:73-82). İmparatorun bu seferlerde büyük zaferler kazandığını bildirmesi muhtemelen propaganda amaçlıdır ve kendisinin seleflerinden aşağı kalır olmadığını göstermek istemiştir (Syme, 1930:62).¹⁹ Buna karşın MS. 84 yılında selefleri döneminde başlatılan Britannia'nın ele geçirilmesi onun yönetimi zamanında tamamlanmış (Plin. Pan. 12.2-5; Tac. Agr. 5;11;17;24;39), Roma'nın Africa'daki topraklarının birleştirilmesi ve küçük çaplı isyanlar bastırılmıştır (ILS 9200; Cass Dio. 67.4).

MS. 89 yılında Germania Superior valisi L. Antonius Saturninus *legio XIV Gemina* ve *XXI Rapax* ve bazı Germen kabilelerinin desteği ile isyan etmiştir (Murison, 1985:32). Bu hareket önceden planlanmış gibi görünse de asıl nedeni belirsizdir. Lejyon komutanları Domitianus'un Germania sınırındaki savunma politikası, Britannia'daki durum ve Dacia kralı

¹⁶ Domitianus muazzam harcamaları gözden geçirmiş, bütçeyi dengelemek için el koyma ve sıkı vergilendirme yoluna gitmiştir (Jones, 1992:75).

¹⁷Domitianus'un inşa faaliyetleri içinde *Forum Transitorium*, *Capitolium*, *Divorum Porticus*, *Odeum*, *Isis* ve *Serapis* tapınakları ile bir *Stadium* da vardır (Eutr. 7.23).

¹⁸ Domitianus ayrıca, Chatti'ye karşı savaşmak için MS. 82'de *Legio I Minervia* adlı yeni bir lejyon kurmuştur. MS. 85-88 yılları arasında gerçekleşen Dacia Savaşları imparator Domitianus'un son askeri seferi olmuştur. Bu savaşlarda Moesia valileri Gaius Oppius Sabinus ve Cornelius Fuscus Dacia kralı Decebalus tarafından öldürülmüştür. Savaş Lucius Tettius Julianus'un büyük fedakârlıkları sayesinde güçlükle kazanılmıştır. Nihayetinde Roma'nın zararına bir barış yapılmıştır (PIR² O 122; Tac. Hist. 1.79; 2.85; Cass Dio. 67.6.3-5; 67.10; 68.9.3-4).

¹⁹ Tacitus, Domitianus'un kazandığı zaferleri sahte zaferler olarak anlatmıştır (Tac. Agr. 39). Ayrıca Domitianus, hükümdarlığı boyunca Augustus'dan sonra askerlere en fazla maaş veren imparator olarak bilinmektedir (Syme, 1930:64-65).

Decabalus ile yapılan anlaşmadan rahatsız olmuş olabilir (Frontin. Strat. 2.11.7; Plin. Pan. 16.3; Tac. Germ. 37). İsyanı verilen tepki ise oldukça hızlıdır. Germania Inferior valisi Aulus Bucius Lappius Maximus, Rhaetia procuratorü Titus Flavius Norbanus'un yardımıyla derhal bölgeye gitmiştir (PIR². L84; PIR². N162; Jones, 1992:144-145). Marcus Ulpius Traianus *legio VII Gemina* ile Hispania'dan yardıma çağrılmış, İmparator Domitianus ise Roma'dan Praetor Muhafızları ile yola çıkmıştır (Arıcan, 2019: 18-20). Rhenus'un buzların çözülmesi ile Germen kabilelerin yardımını alamayan Saturninus'un isyanı kısa sürede bastırılmış ve isyana liderlik eden Saturninus öldürülmüştür. İsyancı lejyonlar Illyricum'a gönderilmiştir. İsyanın bastırılmasına yardım edenler ise çeşitli şekilde ödüllendirilmiştir (Cass Dio. 67.11.1; 15.2; Crook, 1955:49).

Domitianus'un iktidarını sağlamlaştırması karakterinin iyice değişmesine yol açmıştır. Yönetiminin ilk yılları ordu ve halkın gözünde başarılı geçmiştir. Ancak ilerleyen zamanlarda seleflerinin başarılarını geçtiğini düşünerek toplum üzerinde daha otoriter bir yönetim sürdürmeye başlamıştır. Kendisine *Dominus et Deus* (=Hükümdar ve Tanrı) olarak hitap edilmesini istemiştir (Suet. Dom. 13.2; Cass Dio. 67.4.7; Eutr. 7.23.; Epit. de Caes. 11.6). Antik kaynaklara göre Roma toprakları içinde yaşayan Yahudilere ve Hristiyanlara baskı uygulamış ve ağır vergi yükü getirmiştir (Cass Dio. 67.14.2; Euseb. Hist. ecc. 1.3.17-20). Senatus'un gücünü geri kazanmaya çalıştığını öne sürerek Nero döneminde ön planda olan *delatores* (=muhbirler) onun döneminde tekrar itibar görmeye başlamıştır (Tac. Ann. 4.30; Plin. Ep. 1.5; 2.20; 4.2; Szoke, 2019: 430-452). Hükümdarlığının son yılları kanlı olaylarla geçmiş ve pek çok kişinin nefretini kazanmıştır (Dorey, 1960: 66-71).

Domitianus'a Düzenlenen Suikast

İmparator Domitianus, 18 Eylül sabahını muhtemelen Roma'daki imparatorluk sarayının mahkeme salonunda asli görevlerinden biri olarak çeşitli davalara karar vererek geçirmiş ve sonrasında dinlenmek için mahkemeden ayrılmıştır. Yolda kâhyası Parthenius tarafından yeğeni Domitilla'nın evinden getirilen Stephanus adlı biri tarafından imparator için özel bir mesajın olduğu ve onunla özel görüşmeyi dilediği bildirilmiştir (Cass Dio. 67.17). İmparator, Stephanus'un söylediklerini görmek için hızla sarayın merkezindeki odasına gitmiştir (Suet. Dom. 16.2; Cass Dio. 67.17.1). İmparatorun Stephanus'un mesajını almak için çabucak ayrılması özellikle yüksek makamdaki Parthenius tarafından ona bir şekilde kefil olunması durumuyla açıklanabilir.

Stephanus'un, Titus Flavius Clemens'in intikamını almak için bir hafta boyunca yaralı süsü vermek amacıyla kolunda gizlediği hançerle dolaştığı bilinmektedir (Suet. Dom. 17.1; Cass Dio. 67.15.1-2).²⁰ Ancak bu durum yapılan hazırlıklardan birisidir. Suikastı planlayanlar, Domitianus'un adamlarına karşı sarayın kapılarını kilitleyerek yardıma gelmelerini önlemiş ve imparatorun son çare olarak kişisel muhafızlarını kullanmasını devre dışı bırakmayı amaçlamışlardır. Gerekliğinde Stephanus'a yardım etmek için yakınlarda başka silahlı adamlar da konuşlandırılmıştır. Stephanus, Domitianus'a kendisine komplo kuran kişilerin isimlerini içerdiği söylenen bir liste vermiştir. Stephanus bu sırada Domitianus'un dikkatinin dağılmasıyla kolunda gizlediği hançeri kasık bölgesine saplamış, ancak imparatoru sadece yaralayabilmiştir. Domitianus karşı koymuş ve boğuşarak zemin kata kadar gelmişlerdir. Bu olay Domitianus'un hane tanrılarına hizmet etmek için alınmış bir çocuk tarafından korkmuş bir şekilde izlenmiştir. Çocuk, Domitianus'un hiddetli bir şekilde söylediği emrine cevap vermiş ve imparatorun yastığının altında bulunan hançeri almak için gitmiştir. Ancak Domitianus'un bıçağı suikastı planlayanlar tarafından önlem amacıyla daha önce yerinden alınmıştır. Stephanus'un Domitianus'u doğrudan öldürmeye yönelik saldırısı başarısız olmuş ve imparatoru yaralamıştır. Domitianus'un hançere elleriyle karşı koyduğu ve parmaklarının ciddi şekilde kesildiği de belirtilmektedir (Suet. Dom. 17.1-2; Cass Dio. 67.17.2).

Stephanus'un çabalarının, böyle bir gelişmeye karşı hazırda olan başka adamlar tarafından desteklendiği söylenebilir. Clodianus adlı bir kumandan, Satur veya Sigerius adlı başka bir kâhya, Maximus adlı özgür bir adam ve isimsiz bir gladyatör Stephanus'un saldırısının başarısız olduğuna işaret eden kavganın gürültüsüyle ikinci bir saldırıya katıldıkları görülür. İmparatorun bu saldırıda sekiz bıçak darbesiyle öldürüldüğü belirtilir. Cassius Dio'ya göre Stephanus, Domitianus'un hizmetkârları tarafından öldürülmüştür (Cass Dio. 67. 15.1-3). Stephanus, intikam almak için veya susturulmak için öldürülmüş olabilir. Bu olaylar neticesinde hizmetçi çocuğun hayatta kaldığı ve Cassius Dio'nun başka yazarlara dayandırarak olay örgüsü için bir kaynak olarak alıntılı olduğunu belirtmiştir (Cass Dio. 67. 17.2).

Domitianus'un öleceği haberinin birçok astrolog tarafından önceden kendisine söylendiği, imparatorun bu kehanetlerden korktuğuyla ilgili ayrıntılı açıklamalar eserleri günümüze ulaşan Suetonius ve Cassius Dio tarafından kaydedilmiştir (Suet. Dom. 16; Cass Dio. 67.16). Bir tiran ve batıl inançlı biri olarak tanınan Domitianus'un muhalif ve intikam arzulayan Stephanus ile özel bir toplantıya yalnız gitmesi gerçekten şaşırtıcı bir durumdur. Bununla birlikte, antik yazarların aktardığı bu olaylar dizisinden birkaçı Domitianus'un

²⁰ MS. 69 yılı consülü T.Flavius Sabinus'un oğludur. MS.95 yılında consul olmuştur. Ayrıca Domitianus'un kuzenidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Jones, 1981:301-304)

genellikle yaptığı şeyler arasındadır. Stephanus'un hür bir görevli olması ve hakkında hiçbir olumsuz söylentinin olmaması imparatorun duymuş veya düşünmüş olabileceği herhangi bir tehde karşı savunmasını indirmesine neden olduğu düşünülebilir. İmparatora yönelik tehditlerin sarayın dışından ve Senatus üyelerinden gelmesi de muhtemeldir. Ancak antik yazarların bahsettiği imparatorun kehanetlere önem vermesi ve batıl inancının yüksek olması durumunun abartılı olduğu söylenebilir. Her halükârda imparatorun inançları, başkalarıyla sohbet etmek ya da gündelik yönetim ve idare görevlerine etki edecek kadar da önemli değildir. İmparatorun bu tür özel mesajları almaya oldukça alışkın olması gerekmektedir. Stephanus'un yeğenin adamı da olsa özel bilgi getirdiğini düşünmüş olması muhtemeldir. (Cass Dio. 67. 14.3)

Ayrıca Stephanus'un verdiği bilgilerde bir ironi vardır. Bu bilgiler Domitianus'un dikkatini çekecek türden değildir ve her imparatorun rahatlıkla ulaşabileceği türden bilgilerdir. Dio'nun Domitianus'a düzenlenen suikastı anlattığı bölümde Parthenius'un odaya girdiğini belirtir. İmparatoru Stephanus ile ölümcül toplantıya yönlendiren adam, *cubicularius* Parthenius, aynı zamanda ev hizmetkârları hiyerarşisinde Maximus ve Sigerius'un üstündedir (Cass Dio. 67.17.2; 15.1). Parthenius daha sonra imparatorun öldüğü gerçeğini doğrulasa da kendisinin bir silah kullanması pek olası görünmemektedir. İmparatorun olası hayatta kalması durumunda suikaste doğrudan dâhil olmadığı için kendini bir şekilde aklama şansına da sahip olduğu söylenebilir. Parthenius ellerine kan bulaşmasa da olaylara derinden dâhil olmuş ve sonraki kaynaklar tarafından imparatorun katillerinden biri olarak belirtilmiştir. (Epit. de Caes. 11.11; Eutr. 7.1) Bu sırada Marcus Cocceius Nerva'nın Domitianus ile görüşmek için sarayda olduğu bilinmektedir. Domitianus'un saldırıdan neredeyse ölmek üzereyken kurtulduğuna dair bir söylenti duyduğunda yüzünün renginin değiştiği anlatılmaktadır. Saraydaki söylentiler daha sonra organize bir şekilde ve büyük bir hızla yayılmıştır. Ancak Senatus'un saray dedikodularının önüne geçerek olası bir karmaşanın çıkmasını engellediği görülmektedir. (Grainger, 2003: 3; Jones, 1992: 193)

Suetonius'a göre Senatus üyeleri Domitianus'un ölüm haberini sevinç ve korku karışımı çeşitli duygularla karşılamışlardır. Ancak Flavius Hanedanlığı'na bağlı olan bazı Senatus üyelerinin bu duruma üzülükleri de belirtilir (Suet. Dom. 23.1). Domitianus dönemi otokratik bir yönetim olarak ön plana çıkmıştır ve bu yüzden Domitianus'un ölümüne ordunun ve halkın oldukça kayıtsız kaldığı görülmektedir.

Domitianus'un cesedi dadısı ve aynı zamanda özgür bir kadın olan Phyllis tarafından teslim alınmıştır. Phyllis, cesedi Via Latina'daki evinin bahçesinde yakmış ve daha sonra küllerini babasının ve erkek kardeşinin küllerinin bulunduğu Flavian Tapınağı'na getirmiştir.

Burası Vespasianus imparator olmadan önce Domitianus'un doğduğu yerde, aile inançlarına uygun bir şekilde inşasına başlanmış ve Domitianus tarafından iki yıl önce inşası tamamlanmış bir tapınaktır. Phyllis, Domitianus için hazırlanmış bir mezar olmadığından yahut bunu yaptırmaya maddi kaynağı olmadığından Domitianus'un küllerini yeğeni Flavia Iulia'nın yanına koyduğu bilinmektedir (Suet. Dom.17.3; Cass Dio. 67.18.2; Collins, 2009: 96-97).

Suikastı en ayrıntılı şekilde anlatan kaynaklarımız Suetonius ve Cassius Dio, Domitianus suikastına toplam yedi kişinin katıldığını belirtmişlerdir. Devam eden anlatıda Parthenius, suikastın planlamacısı ve organizatörü olarak tasvir edilmiştir. Stephanus cinayeti işleyecek kişi olarak görevlendirilmiş; Maximus, Clodianus, isimsiz gladyatör, Satur veya Sigerius ve Entellus ise Stephanus'a yardımcı olmak için arka plandaki kişiler olarak yer almışlardır. Bu isimlerin sarayla bir şekilde bağlantılı oldukları düşünülebilir. Suikastın gelişimiyle ilgili olarak Dio ve Suetonius'un anlatımlarında birtakım tutarsızlıklar vardır. İşe karışanlardan dördü; Parthenius, Stephanus, Satur / Sigerius ve Maximus her iki tarihçi tarafından belirtilir ancak Entellus sadece Dio'da; Clodianus ve gladyatör ise sadece Suetonius'ta geçmektedir (Suet. Dom. 17.1-2; Cass Dio. 67. 15-17). Diğer kaynaklar ise Parthenius, Stephanus ve Clodianus üzerinde hemfikirlerdir. Eutropius ise *Praefectus Praetorio* Petronius Secundus'un da içinde olduğunu ima eder. Kaynakların, bazı sebeplerden dolayı hayatlarından endişe eden Senatus üyelerinin yönlendirdiği şekliyle olayları yazmaları muhtemeldir. Dio ve Suetonius'un yazdıklarına bu bakımdan olayların resmi versiyonu denilebilir. Saray hizmetkârlarının böyle teşkilatlı bir işe girişemeyeceği açıktır ve bu anlatım, senatörlerin sorumluluğu üzerlerinden atma biçimi olarak yorumlanabilir.

MS. 97 yazında Praetor Muhafızları disiplinindeki bozulma, imparatorun otoritesini sarsacak boyutta bir tehdit meydana getirmiştir. Nerva'nın cana yakınlığı ve Domitianus'un önde gelen adamlarının dostluğuyla sindirilmiş olan muhafızlar şimdi Domitianus'un suikastçılarından intikam almaya çalışmışlardır. Casperius Aelianus'un başını çektiği grup, Nerva'nın sarayını kuşatmış ve Domitianus'un faillerini istemiştir. Nerva, bu duruma tepkisiz kalmak zorunda bırakılmıştır. İmparator isyancıların taleplerini yerine getirmek zorunda kalmış ve Domitianus suikastında önde gelenler çeşitli işkencelerle öldürülmüştür (Cass Dio.68.3; Epit. de Caes.12.8; Eutr.8.1). Olayın faillerinin cezalandırılması ise MS. 98 Ocak'ta Nerva'nın ölümü ve Traianus'un tahta çıkmasıyla başlamış ve olaya doğrudan veya dolaylı karışan herkes cezalandırılmıştır (Cass Dio. 68. 1.2; 2.1; 5.4; Plin. Pan. 67.8; Epit. de Caes.12.8; Eutr. 8.1)

Suikast Sonrası Durum ve Suikasta Yönelik Tepkiler

Suetonius'a göre, Senatus üyelerinin çoğu Domitianus'un ölümüne sevinmişlerdir. Bunu, ölen imparatorun anılarını silmek için tasarlanan bir dizi önlem takip etmiştir. Adakları yıkılmış, yazıtlardaki ismi tahrip edilmiş, zafer takları ve heykelleri parçalanmıştır. Devam eden süreçte ise intikam alma fikrinin oluştuğu söylenebilir. Muhbirler (*delatores*) kınanmış ve Domitianus döneminde tutuklananlar serbest bırakılmıştır. Consul Franta bu karmaşa durumundan Senatus'da şikâyetçi olana kadar bu durum devam etmiştir (Suet. Dom. 23; Cass Dio. 68.; 68. 1.3). Yaşanan çalkantılı durum birçok filozofun hayatına mal olmuştur (Iuv. 4.53). Katliamlar sırasında tam olarak kaç kişinin öldüğü ise bilinmemektedir. Kısa bir süreliğine ortam yatışmış ancak yeni imparatora düzenlenen Crassus komplosunun açığa çıkması, bu yıkım ve cezalandırma uygulamasının sona ermediğini açıkça göstermiştir (Cass Dio. 68.3; Epit. de Caes. 12.6-7).

Suikast sonrası Roma dünyasında aristokrat kesim dışındaki Roma nüfusunun tepkileri net olarak bilinmemektedir. Aslında Roma pleblerinin huzursuzluk çıkarmaması bu dönemde oldukça dikkat çekici bir durumdur. *Comitia* toplantılarının iptal edilmesi, bir bakıma antik yazarların başvuracağı resmi kayıtlarında olmaması anlamına gelmekteydi. Toplantıların gayri resmi bir şekilde yapıldığı, ancak bunların resmi bir şekilde kayıt altına alınmadığı öne sürülmüştür. Toplantıların yapıldığına dair elimizde net bir kanıt bulunmamaktadır, ancak Senatus ve halkın bir şeylere karar verdiğine dair emareler belirtilmektedir (Grainger, 2003:45-46). Yine de hem Domitianus'un öldürülmesine hem de Nerva'nın başa geçmesine halkın tepki göstermemesi yeni yönetimin halkın desteğini sürdürmede başarılı olduğunu bizlere göstermektedir.

Sonuç

Fasti Ostienses'e göre Domitianus MS. 18 Eylül 96 tarihinde bir saray komplosunda öldürülmüştür. Aynı gün (*eodem die*) Domitianus'un *amici* ve Senatus üyesi M. Cocceius Nerva başa geçmiştir.²¹

Domitianus'un karakterini ve hükümdarlığını incelerken iki önemli faktör önümüze çıkmaktadır. Bunlar, edebi ve antik kaynakların ön yargıları ve o döneme kadar Roma aristokrasisinin kabul ettiği temel yargıları görmezden gelmesi durumudur. Martialis ilkinde

²¹ xiiii. K. Oct. Domitianus o[ccisus] eodem die M. Cocceius N[erva] Imperator appellatu[s est] xiii. K. Oct. s. c. fact[um ...] (Smallwood, 1966: 29)

örnek olarak verilebilir. Domitianus yaşarken yeni sarayının görkemi piramitleri aştığı için methiye dizmiş (Mart.8.36.1), imparator öldükten sonra yazdığı dizelerde sarayı, kibirli bir kralın savurganlığı olarak betimlemiştir (Mart.12.15.4-5). Domitianus'a yöneltilen düşmanlığın diğer sebebi ise Roma geleneklerini bazı zamanlarda hiçe saymasıdır. Domitianus kendi oluşturduğu standartlarına göre yönetme, kendisine uygun olmadığı zamanlarda geleneği görmezden gelme ve kibar basmakalıp sözlerle aristokratları hoş tutma yerine Senatus'un iktidarının olmadığını ilan ederek bir nevi aristokratların varlığını tehlikeye atmıştır.

Tarihi kayıtlara genellikle sarayından çıkmayan, nadir durumlarda Senatus'u ziyaret eden bir hükümdar olarak geçmiştir. Doğası gereği hem batıl inançlı hem de şüphecidir. Mizah duygusundan yoksundur. Kendi çevresini tercih etmesi ve aristokrasi arasında tutulmaması imparatorun ölümcül kusurları olarak görülebilir. Bu tavırları muhaliflerin Domitianus'u girişken babası ve erkek kardeşinin aksine, huysuz ve kasvetli olarak tanımlamasına sebep olmuştur. İnsanların yanında rahat tavırlı olma yeteneğinden de yoksundur. Seleflerinin aksine aristokratların doğum günü kutlamalarına da katılmamıştır. Başkentten uzak durmayı tercih eden imparator, sık sık başkent dışındaki konaklarına uğramıştır. Saray çevresi de sürekli onunla seyahat halinde olmuştur. Bu bakımdan Domitianus belli başlı saray kurallarının oluşmasını sağlamış ve sonraki yüzyıllarda saray kompleksinin Roma yaşamında yerleşmesinin temelini atmıştır (Jones, 1992: 163-173).

Domitianus'un kütüphanelere olan ilgisi ve edebiyata olan tutkusu, Homeros ve Vergilius hakkındaki bilgisi ve kısa ve özlü konuşmaya olan düşkünlüğü, devlet idaresinin ayrıntılarını bu kadar yakından takip eden, hatta madeni paraların değerlerini dahi kontrol ettiren Domitianus ile antik kaynaklarda çizilen cahil ve tembel Domitianus portresi birbirine ters düşmektedir. Dış politikasına karşı yapılan en büyük eleştiri Britannia'nın ele geçirilmesi sırasında hazinenin yüksek miktarda para kaybetmesi durumudur. Roma lejyonlarının yaklaşık yüzde 10 ve yardımcı birliklerin yüzde 14'ünün bölgede toplanmasının hazineye ağır bir yük bindirdiği söylenmektedir (Hassall,1984:265-277). Ancak imparator ordunun hazineye dayattığı yükü azaltmak için herhangi bir çaba sarf etmemiş, tam tersine ordunun maaşını artırarak mali yükü arttırmıştır.

Domitianus'un elde ettiği birtakım başarılar neticesinde kişiliğinin de etkisiyle giderek bozulan karakteri, sonunda suikast düzenlenmesine neden olmuştur. Suikastçıları harekete geçiren olayın imparatorun artan kibri ve kendini Tanrı Kral olarak görmesi olduğu söylenebilir. Ayrıca Domitianus muhbirler aracılığıyla aristokratların mülklerine el koymuş ve insanları nedensiz yere öldürmüştür. Suikastın başarılı olmasıyla Flavius Hanedanlığı'nın

Roma üzerindeki etkisi bitmiş ve Nerva onuncu Roma İmparatoru olmuştur. Yeni imparator düzeni sağlamak için devletin iç işlerine yönelmiş, kapalı ve denge politikası izlemiştir. Nerva'nın bu faaliyetlerine karşın otoritesinde zayıflık meydana gelmiş ve otoritesini sarsan saldırılar gerçekleşmiştir. İlerleyen yaşı ve çocuksuz olması Nerva'yı Roma Tarihi'nde yeni bir çığır açma yoluna götürmüştür. "Evlat Edinilen İmparatorlar" devrini başlatan Nerva, dönemin başarılı şahsiyetlerinin mevcut imparatorlar tarafından evlat edinilerek halef olarak atanmasının yolunu açmıştır. En başarılı kişilerin evlat edinilmesi durumu yaklaşık yüzyıl önce iç savaşlarla zayıflayan Roma'nın eski gücü ve ihtişamını yeniden yakalamasını sağlamıştır. Bu imparatorlar döneminde (MS. 98-192) Roma "altın çağını" yaşamıştır.

Kaynakça

- [Anon.] (1893-1986). *Corpus Inscriptionum Latinarum vol I-XVII*. Berlin-Brandenburgischen.
- [Anon.] (1933-2015). *Prosopographia Imperii Romani vol. I, II, III*, De Gruyter. Akademie der Wissenschaften.
- Alföldy, G. (1995). "Eine Bauinschrift aus dem Colosseum" *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, vol.109, ss. 195-226.
- Arıcan, Ö. F. (2019). *İmparator Traianus ve Siyasi Hayatı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Aurelius Victor (2018). *De Viris Illustribus Urbis Romae*, translated by Thomas M. Banchich, New York.
- Birley, A.R. (1974). "Roman frontiers and Roman frontier policy: some reflection son Roman imperialism", *Transactions of the Architectural and Archaeological Society of Durham and Northumberland*, vol.3, ss.13-25.
- Birley, A. R. (1973). "Petillius Cerialis and the Conquest of Brigantia" *Britannia*, vol.4, ss.179-190.
- Buttrey, T. V. (1975). "Domitian's Perpetual Censorship and the Numismatic Evidence", *The Classical Journal*, vol.71, no.1, ss.26-34.
- Collins, A. W. (2009). "The Palace Revolution: The Assassination of Domitian and The Accession of Nerva", *Phoenix*, vol.63, no.1/2, ss.73-106.
- Crook, J. A. (1955). *Consilium Principis: Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge.
- Dessau. H. (1892-1916). *Inscriptiones Latinae Selectae, vol I-V*, Toronto.

Dio Cassius (1925). *Rhomaika, Volume 8: Books 61-70*, translated by Earnest Cary, Herbert B. Foster, Cambridge.

Dorey, T. A. (1960). "Agricola and Domitian", *Greece & Rome*, vol.7, no.1, ss.66-71.
Eusebius (1926). *Historia Ecclesiastica, Volume I: Books 1-5*, translated by Kirsopp Lake. Cambridge.

Eutropius (1993). *Breviarium Historiae Romanae*, edited and translated by H. W. Bird, Liverpool.

Frontinus (1925). *Strategemata, De aquae ductu urbis Romae*, translated by C. E. Bennett, Mary B. McElwain. Cambridge.

Gallivan, P. (1981). "The Fasti for A. D. 70-96", *The Classical Quarterly*, vol.31, no.1, ss.186-220.

Grainger, J. (2004). *Nerva and the Roman Succession Crisis of AD 96-99*, London.

Gsell, S. (2018). *Essai sur le regne de l'empereur Domitien*, 3.b., Sydney.

Iosephus (1928). *Bellum Iudaicum, Volume III: Books 5-7*. translated by H. St. J. Thackeray. Cambridge.

Iuvenalis (2006). *Saturae*, çev. Ç. Dürüşken, E. Alova, İstanbul.

Jones, B. W. (1981). "Further Thoughts On Titus' Consilium", *Ancient Society*, vol.11/12, ss.301-304.

Jones, B. W. (1992). *The Emperor Domitian*, London.

Levick, B. (2016). *Vespasian*, 2.b., London.

Martialis (1993). *Epigrammaton, Volume I: Spectacles, Books 1-5*, edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Cambridge.

Martialis (1993). *Epigrammaton, Volume II: Books 6-10*, edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. Cambridge.

Martin, A. (1987). "Domitien "Germanicus" et les documents grecs d'Égypte", *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, vol.36, no.1, ss. 73-82.

Murison, C. L. (1985). "The Revolt of Saturninus in Upper Germany, A.D. 89" *Echos du monde classique: Classical views*, vol.4, no.1, ss.31-49.

Murison, C.L. (2003). "M. Cocceius Nerva and the Flavians", *Transactions of the American Philological Association*, vol.133, no.1, ss.147-157.

Philostratus (2005). *Vita Apollonii, Volume II: Life of Apollonius of Tyana, Books 5-8*, edited and translated by Christopher P. Jones, Cambridge.

Plinius Maior (1938). *Naturalis Historia, Volume I: Books 1-2*, translated by H. Rackham. Cambridge.

Plinius Maior (1952). *Naturalis Historia, Volume IX: Books 33-35*, translated by H. Rackham. Cambridge.

Plinius Minor (1969). *Epistulae, Volume I: Books 1-7*, translated by Betty Radice. Cambridge.

Plinius Minor (1969). *Epistulae, Volume II: Books 8-10. Panegyricus*, translated by Betty Radice. Cambridge.

Smallwood, E. M. (1966). *Documents Illustrating the Principates of Nerva, Trajan and Hadrian*, London.

Southern, P. (2013). *Domitian: Tragic Tyrant*, London.

Stattius (2015). *Silvae*, edited and translated by D. R. Shackleton Bailey. revised by Christopher A. Parrott. Cambridge.

Suetonius (1914). *Vitae Duodecim Caesarum, Volume II: Claudius. Nero. Galba, Otho, and Vitellius. Vespasian. Titus, Domitian. Lives of Illustrious Men: Grammarians and Rhetoricians. Poets (Terence. Virgil. Horace. Tibullus. Persius. Lucan). Lives of Plin the Elder and Passienus Crispus* translated by J. C. Rolfe, Cambridge.

Syme, R. (1930). "The Imperial Finances under Domitian, Nerva and Trajan", *The Journal of Roman Studies*, vol.20, ss.55-70.

Szoke, M. (2019). "Condemning Domitian or Un-damning Themselves? Tacitus and Plin on the Domitianic Reign of Terror", *Illinois Classical Studies*, vol.44, no.2, ss.430-452.

Tacitus. (1914). *De vita et moribus Iulii Agricolae, De Origine et Situ Germanorum, Dialogus de Oratoribus*, translated by M. Hutton, W. Peterson. Revised by R. M. Ogilvie, E. H. Warmington, Michael Winterbottom, Cambridge.

Tacitus. (1925). *Historiae: Books 1-3*, translated by Clifford H. Moore, Cambridge.

Tacitus. (1937). *Annales: Books 4-6, 11-12*, translated by John Jackson, Cambridge.

Talbert, R. J. A. (1984). *The Senate of Imperial Rome*, New Jersey.

Thompson, L. (1984). "Domitianus Dominus: A Gloss on Statius Silvae 1.6.84", *The American Journal of Philology*, vol.105, no.4, ss.469-475.

Walker, D. R. (1976). *The Metrology of the Roman Silver Coinage. Part I; From Augustus to Domitian*, BAR Supplementary Series 5. Oxford.

Wallace-Hadrill, A. (1989). "Patronage in Roman Society: from Republic to Empire", *Patronage in Ancient Society*, ed. A. Wallace-Hadrill, London, ss.81-84.

Waters, K. H. (1964). "The Character of Domitian", *Phoenix*, vol.18, no.1,ss. 49-77.